

VISIOONIDEST TEGURIKS HARIDUSPOLIITIKAS: EESTI HARIDUSIDEOLOOGIA PEASUUNAD JA ÜHISKONDLIK ORGANISEERUMINE ESIMESE MAAILMASÕJANI

Väino SIRK

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; vsirk@hot.ee

Artiklis on vaadeldud eesti haridusalase mõtte peasuundi ja nende seostumist koolipoliitilise initsiatiivi kandepinna moodustanud eestlaste ühiskondliku organiseerumisega. On uuritud omavalitsusliku printsibi ja rahvusliku kaitsestrateegia suhteid haridusideoloogias, millega seostub probleem eliidi valmisolekust vastutuse võtmiseks maa hariduselu saatuse eest.

Kogu Vene aega Eestis iseloomustas riigi vähene huvi ja hoolitsus rahvahariduse ning kutseõppe eest. Need probleemid jäid suurelt osalt siinse ühiskonna õlgadele. Lahendamist vajasisid hariduselu sisepeinged. Kogukondade otsustusõigus koolielu vallas oli napp. Rahvahariduse korraldus linnades lonkas, mille eestlased panid vastutuse linnu valitsenud baltisaksa ülemkihile. Kõik see vajutas oma pitseri rahvusliku liikumise juhtide visioonidele ja tegevusele. Ühtede meelest oli Läänemere provintside ühiskonna siseside ja läänelik-protestantlik kultuuri-põhi piisavalt tugev, et võimaldada kohalike rahvuste koostööd ning arengut “meie balti kodumaal” (Jakob Hurt). Teised aga pidasid hädatarvilikuks kasutada riigivalitsust ja vene avalikkust eestlaste õigusliku olukorra ning elujärje kiiremaks parandamiseks.

Ometi suunasid kõik ärkamisliikumise juhid rahva eneseväljenduse ja tegutsemistungi vabade ühenduste (seltside) loomisele, mis seadsid alternatiivseid hariduslikke eesmärke või edendasid oma liikmeskonna kutseoskusi.

HARIDUSIDEOLOOGIA PEASUUNAD

Läänemere provintsidest avaldusid 19. sajandi algul talurahvahariduse valdkonnas rööbiti kaks mõttesuunda. Neist esimene sidus maakooli ja rahvaõpetuse religioosse sfääri vaimulike ning kohalike võimuinstiitutsioonidega, teine seevastu taotles tihedat sidet ilmaliku keskvõimuga, Vene riigistruktuuridega.

Esimese ideeliini väljapaistvaks esindajaks oli ratsionalistlike vaadetega Liivimaa kindralsuperintendent (1803–1827) Karl Gottlob Sonntag, kes tähtsustas rahvaharidust ja pooldas talurahvakooli allumist ülemkonsistooriumile ning selle juhtimist viimase poolt. Ülemkirikueestseisja tegevus pidi tema meelest piirduma koolielu majandusliku küljega.¹ 1840.–1850. aastail oli talurahvahariduse ja selle kohalike juhtasutuste mõjukaks korraldajaks usuteaduste professor ning Liivimaa koolinõunik (1844–1856) Carl Christian Ulmann. Sel ajal tuli leida vastumeetmeid vene õigeusu sissetungile ja tagada luteri usu talurahvakoolide konkurentsivõime asutatavate õigeusu koolide kõrval. Ulmann kaitses eesti ja läti väikerahvaste õigust oma kultuurile ning emakeelsele haridusele ajal, mil see ei olnud Euroopas kaugeltki üldtunnustatud ja iseenesestmõistetav. Kujundati omapärane balti talurahvakool ja seda täiesti riikliku toetuseta, mis tähendas kogu kohalikule maaühiskonnale tugevat enesepingutust.²

1860. aastatest oli kõnesoleva autohtoonsust tähtsustava suuna väljapaistvaks esindajaks eesti rahvusteoreetik ja haridusalane visionäär Jakob Hurt. Ta ei pidanud oma aja talurahvakooli veel kõigiti heaks, kuid pooldas selle seotust luteri usu kirikuga ja eelistas ärkamisajal *status quo*-d Vene riigiorganite sekkumisele.

Ilmalikus võimuses prioriteete nägeva, rahvakooli riigiga siduva ja viimaselt tuge lootva suuna silmapaistvaks arendajaks oli Tartu ülikooli rektor ning Venemaa Teaduste Akadeemia akadeemik Georg Friedrich Parrot. 1805. aastal esitas ta Koolide Peavalitsusele talurahvakoolide arendamise projekti, mis nägi ette Eesti- ja Liivimaal kihelkonnakoolide (kokku 165) avamise. Need koolid pidid alluma provintside vaimse keskuse Tartu ülikooli koolikomisjoni kaudu Venemaa haridusministeeriumile ja saama riigilt toetust. Nii Parrot kui ka Tartu õpperingkonna kuraator Friedrich Maximilian von Klinger hindasid ülikooli koolikomisjoni kõrgelt ja pidasid seda riiklikku, samas aga ka kohapeal asuvat institutsiooni parimaks järelevalve teostajaks kõigi koolide üle. Parroti kava lükasid tagasi Liivimaa ülemkonsistoorium ja 1806. aasta maapäev. Tugev vastuseis ilmnes ka Peterburi võimukandjate hulgas ja Aleksander I jättis selle valgustusmeelse plaani kinnitamata.³

Eesti ärkamisaja tegelastest võib riigi haridusorganitega koostööd taotleva “Parroti suuna” esindajaks pidada Johann Kölerit, talurahva 1860. aastate palve-

¹ **Tobien, A. v.** Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. I Band: Die Baurerverordnung von 1804–1819. Puttkammer&Mühlbrecht, Berlin, 1899, 384–385.

² Aadel ja pastorid pidasid talurahvakooli ülitähtsaks teguriks provintside eripära ning -staatuse säilitamisel. Vallakoolide ülalpidamine pandi talurahva- ja kooliseadustega kogukondadele, kuid ka mõisate panus – nii kohustuslik kui ka vabatahtlik – oli oluline: **Elango, A. jt.** Eesti kooli ajalugu. 2. köide. 1860. aastaist 1917. aastani. Koost ja toim E. Laul, toim V. Varik. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, 2010, 186–188. Talurahvakool oli ühest küljest ofitsiaalne, mõisnike ja pastorite juhitud ning kontrollitud institutsioon, teisest küljest aga rahvakultuuri osa, mis sai ärkamisajal üheks eesti identiteedi loojaks.

³ Eesti kooli ajalugu. 1. köide. 13. sajandist 1860. aastateni. Tegevtoim E. Laul. Valgus, Tallinn, 1989, 305–308.

kirjaliikumise harituimat juhti.⁴ Selle liikumise põhidokumendis, 1864. aasta suurmärgukirjas nõuti talurahvakoolide allutamist haridusministeeriumile. Virumaal seadsidki Kalevipoja seltsi (asutatud 1876) tegelased eesmärgiks avada eesti ja vene õppekeelega koole haridusministeeriumi võimkonnas.⁵

Carl Robert Jakobsoni ajaleht Sakala propageeris samuti talurahvakooli allutamist haridusministeeriumile, s.o lähemat seotust riigiga. Kuid Jakobson ilmselt ei rahuldunud eesti kooli allohtoonse juhtimisega, nagu ei teinud seda ka Parrot. On võimalik, et Sakala toimetaja varjatud strateegiasse kuulus tulevase reformitud provintsiomavalitsuse kooliorgan, milleni ta lootis jõuda koostöös valitsuse ja vene avalikkusega.⁶ C. R. Jakobsoni kui autonomisti iseloomustas Soomeihalus. Samas oli ta riigipoliitiline mõtleja, mis omakorda lähendas teda Parrotile, valgustatud monarhia pooldajale. Kui aga Parrot lähtus 18. sajandi universaalsusest, oli Jakobson rahvuste sajandi tegelane, kelle põhiprobleemiks oli väikerahva emantsipatsioon suurriigi raamistikus.

Mõlemad mõttesuunad võisid ajuti ka läheneda, otsekui riivata teineteist, säilitades siiski kumbki oma põhisisu. Nii andis Parrot oma projektis talurahvakoolide õppetöö korraldamises olulise osa pastoritele. Viimaste hulgas jällegi leidsid Liivimaa 1834. ja 1835. aasta sinodil toetust ideed, et riigilt võiks talurahvahariduse turgutamiseks ainelist abi saada, mis rüütelkonda väga ärritas.⁷ Talurahvakoolide korralduse suhtes kriitiline C. R. Jakobson aga leidis küllalt põhjust kõnelda “vana isa Ulmannist” ülivõrdes.⁸

ALEKSANDRIKOOLI ÜRITUS – ÄRKAMISAJA EESTLUSE AUTOPORTREE?

Hans Kruus, kes 1939. aastal avaldas krestomaatilise monograafia “Eesti Aleksandrikool”, hindas seda hiljemalt 1862. aastal Viljandimaal alguse saanud haridus- ja ärkamisliikumise avaldust väga kõrgelt:

⁴ Kersti Lusti järgi “Köler sah im Staat eine höhere Gewalt, einen Rechtsprecher und einen Vermittler im Konflikt zwischen Esten und Deutschen, den “alleinigen Retter der Esten””: **Lust, K.** Johann Köler (1826–1899), ein Vorkämpfer der estnischen Nationalbewegung im 19. Jahrhundert. – Rmt: Geisteswissenschaften und Publizistik im Baltikum der 19. und frühen 20. Jahrhunderts. Schriften der Baltischen Historischen Kommission. Band 17. Hrsg. von N. Angezmann, W. Lenz, K. Maier. LIT Verlag Dr. W. Hopf, Berlin, 2011, 209.

⁵ **Vassar, A.** “Kalevipoja” selts Virumaal aastatel 1876–1881. – Rmt: Ajaloo järskuldel radadel. Toim J. Kahk. Eesti Raamat, Tallinn, 1966, 178–185.

⁶ Juba 1870. aastal esitas Jakobson koolmeistrite ja kogukondade huve väljendava rahvakooli juhtasutuse idee. Vt lähemalt **Sirk, V.** Rahvakooli juhtimise ja järelevalve probleem eesti ühiskondliku liikumise põhidokumentides ning pedagoogilises kirjasõnas (ärkamisajast Esimese maailmasõjani). – Acta Historica Tallinnensia, 2013, **19**, 7–10, 23.

⁷ Vt lähemalt **Daukšte, V.** Die “Geschichte des Livländischen Volksschulwesens” von Johann Heinrich Guleke im Gesamtbild der lettischen Schulgeschichte. – Rmt: **Guleke, J. H.** Geschichte des livländischen Volksschulwesens herausgegeben von Detlef Kühn und Vija Daukšte. Beiträge zur Schulgeschichte. Band 6. Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, Lüneburg, 1997, 19, 21.

⁸ **Jakobson, C. R.** Kolm isamaa kõnet, II. Võitlemised Eesti vaimupõllul (peetud 24. jaanikuu päeval 1870). – Rmt: **Jakobson, C. R.** Valitud teosed, I. Koost R. Põldmäe. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1959, 314–316.

Ei ükski teine rahvuslik ühisüritus meie uueaegse ühiskonna sünniloo esimesel perioodil ei küüni oma tähtsusele tema osani.⁹

Ometi on hiljem nii uurimistöös kui ka kesketes üldistavates narratiivides see võimsalt massi haaranud protsess jäänud teise suure kultuuriliikumise – koori- ja orkestrimuusika arendamise ning esimeste laulupidude – uurimise ja tutvustamise varju.

Mõlemad liikumised olid ärkamisaja tegelastele tõhusaks vahendiks, mille abil muuta eestlased Anthony D. Smithi mõttes “rahvuse kutset kuulvaks”, oma eesmärged järgivaks ja teistegi (baltisakslaste ning vene avalikkuse) jaoks “reaalseks”, s.o nende poolt märgatud ja aktsepteeritud tervikuks.¹⁰ Mõlemal liikumisel oli kultuurirahvusliku organiseerumise iseloom. Aleksandrikooli üritusel oli tugev väikerahvalik enesekaitse ja eneseõigustamise tunnusjoon, laulupeol aga domineeris rahvuse sünni kuulutamise ülevuse ning baltisakslaste vastavate pidude kvantitatiivse ületamise paatos.

Valitsuse vaatepunktist oli Aleksandrikooli mõte laulupeost enam riigiasjadesse sekkuv, lihtrahvale lubatu piire ületav ja oma uudsuses kahtlane. Selle teostamine võinuks saada püsivaks hariduspoliitiliseks pretsedendiks. Seetõttu oli eesti õppekeelega elementaarsest kõrgema kooli asutamine tegelikult algusest peale riigi poliitika peajoone vastane. Baltisaksa mõjudele vastukaaluks valitsus küll lubas eesti talupoegadele mõningat isetegevust, sh rahakorjamist ühe kooli avamiseks. Kuid eestlaste õppeasutus pidi, kavatsuse teostumise korral, ikkagi teenima veneluse tugevdamise huve Läänemere provintssides.¹¹

Aleksandrikooli mõtte algatajad püüdsid algul arendada koostööd kohaliku kreisi maakoolivalitsusega, ent pörkasid viimase ülemuslikult dikteerivale suhtumisele. J. Hurda jt rahvuslike juhtide soovitusel otsustasid asutajad allutada tulevane eestikeelne kool Venemaa haridusministeeriumile (1865), mis tähendas lahkumist *Landesstaat*’i funktsioneerimisalast riikliku kontrolli alla. Nii omandas Sonntagi-Ulmanni liini põhimõtetele mõneti vastav üritus peagi ka administratiivriikliku suuna varjundi, mis tegi võimalikuks Köleri ja Jakobsoni osavõtu. Haridusministeeriumi alluvuses loodeti saavutada autonoomsust, kooli, millel oleks oma “valitsus”.¹² Olid ju impeeriumi vaatekohalt erandlikus staatuses ka siinsed saksa-keelsed koolid. On iseloomulik, et asutajad orienteerusid rahva ainelisele panusele. Ses mõttes jälgiti provintsside omafinantseerimise strateegiat, nagu see oli talurahvakoolide ja arvukate saksa õppekeelega erakoolide puhul.

⁹ **Kruus, H.** Eesti Aleksandrikool. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1939, 240.

¹⁰ **Smith, A. D.** The Nation Made Real: Art and National Identity in Western Europe, 1600–1850. Oxford University Press, Oxford, 2013, 6–9.

¹¹ Siseministeeriumi avaldus (1868), et “väga soovitav oleks, et asutajate kaunis mõte asutada puhtvene rahvakooli (tšisto ruskõje narodnoje utšilištše) Baltimail teostuks võimalikult kiires tulevikus”, tunnistati küll peagi eksituseks (**Kruus, H.** Eesti Aleksandrikool, 39). Ometi näitab see selgelt, et talupojakeelne õppeasutus ei mahtunud vene ametnike maailmapilti.

¹² **Hurt, J.** Eesti Aleksandri-kool. Üks tähtis kuulutus ja palve kõigele Eestirahvale. – Rmt: **Hurt, J.** Looja ees. Koost H. Runnel. Ilmamaa, Tartu, 2005, 195.

Erinevalt laulupeost ei pärinenud kõrgema, emakeelse kooli asutamise kavand otseselt (balti)saksa kultuuriruumist ja selle rahvuspoliitilisi eesmärke oli raske varjata. Küllap on põhjendatud Mart Laari arvamus, et

nii suurt vastuseisu kui Aleksandrikooli liikumine ei äratanud baltisaksa ülemkihis ükski teine ärkamisaja tegu.¹³

Aktivistide tagakiusamine kirikutegelaste ja kooliülemuste poolt kui katse liikumist jõuga maha suruda oli siiski valitseva eliidi reageeringu üks kül. Kindlasti ei iseloomusta see kogu aadli ja baltisaksa intelligentsi suhtumist. Pidades küll – nagu Hermann von Samson – paljutki eesti ärkamisajal toimunud rahvuslikuks peapöörituseks (*Nationalitätsschwindel*), väärtustasid nad eestlaste kogutud kapitali ja nägid selles provintsi arendamise võimalust. Baltisakslaste ideed avada Aleksandrikool põllutöökoolina võtsid eestlaste juhtivad tegelased aga kui rünnakut rahvuslikule emantsipatsioonile ja alandavat koha kättenäitamist. Põlistatuna esimesel iseseisvumisajal ilmunud töödes on see lähiajalookirjutusele iseloomulik emotsionaalsevõitu seisukoht käibinud historiograafias läbi aastakümnete.

Tasakaaluka seletuse esitas hiljuti Erki Tammiksaar, kelle järgi paljudel Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi liikmetel, sh Alexander Theodor von Middendorffil, ei olnud eestlaste vastu vandenõu.¹⁴ Tundes paremini Vene võimukoridore, esindasid nad pragmaatilist, realistlikku mõtteviisi, millel tollastes tingimustes näis olevat enam väljavaateid kui plaanil avada eesti õppekeelega kreis- või reaalkool. Arvestades, et kaugelenägelikud baltisakslased olid veendunud ülema eestikeelse kooli asutamise võimatuses, võib nende pakutud põllutöökooli idees näha nii soovi hoida rahvuslikku liikumist mõõdukates piirides kui ka püüet kaitsta eesti üritust valitsuse ebaausate manipulatsioonide eest.

Põllutöökooli avamisele koostöös baltisakslastega oli aga tollases eesti avalikus vastuseis väga tugev. Eesti ühiskond oli alles organiseerumise algastmel. Eestlaste nõrgad põllumeesteseltsid (neist esimesed asutati 1870. aastal) ja vähesed jõukad taluomanikud ei oleks suutnud erihariduse saanud noori kuigi palju rakendada. Arvamus, et niisugune põllutöökool tuleks kasuks vaid mõisnikele, oli üsna loogiline. Seevastu nähti üldharidusliku Aleksandrikooli lõpetajatele laia tööpõldu vallavalitsustes ja õpetajatena maakoolides.

J. Hurda arvates pidi Aleksandrikooli tööle hakkamine näitama, et

meie väärt oleme ise oma asju toimetama ja juhatama.¹⁵

Nii esitati üritust sümbolises, kultuslikus rollis, tõstes ühe õppeasutuse tema reaalsest tähendusest kõrgemale. Annetamine ja muu tegevus Aleksandrikooli heaks oli Hurda sõnul eestlaste jaoks autoportree loomine:

¹³ **Laar, M.** Äratajad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2005, 157.

¹⁴ **Tammiksaar, E.** Alexander Theodor von Middendorffi tegevus Liivimaa põllumajanduse edendajana ning tema seosed eesti rahvusliku liikumisega. – Rmt: Vene aeg Eestis. Uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni. Koost T. Tannberg. (Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae, **14**[21].) Tartu, 2006, 193.

¹⁵ Tsiteeritud teosest: **Kruus, H.** Eesti Aleksandrikool, 236.

Teie maalite praegu enesest pilti.¹⁶

Rahvusliku ärkamise saatus ja autonoomsuse püüe seostus aga imaginaarse üritusega ning Vene valitsusega, mis tavapäraselt ajas silmakirjalikku poliitikat. Nii järgisid eestlased tegelikult kiiresti kaugenevat miraaži. Samas oli ikkagi tegemist hulkade aktiveerimisega, mis koos juhtide entusiasmi ja visionaarsusega viis rahvuslikku arengut edasi. Aleksandrikooli peakomitee ja abikomiteed olid lauluseltside ning põllumeesteseltside kõrval esimesed eestlaste ametlikult lubatud vabad, ülemaalsed, mittereligioossed ühendused.¹⁷ Nad olid aga tolle aja riigikorralduse struktuuris unikaalsed ja seetõttu laulu- ning põllumeesteseltsidest kaitsetumad algatused, mida oli lihtne likvideerida ja mis venestamisperioodi algul toimuski.

MÄÄRAVAKS SAAB MAA POLIITILISE EKSISTENTSIVORMI KÜSIMUS

1880. aastate haridusreformidega kaotasid rüütelkondade ja konsistoriumide juhitud kohalikud koolivalitsusasutused oma reaalse võimu, kuigi jäid riiklike institutsioonide varjus eksisteerima 1917. aastani. Eesti rahvuslased ei soovinud nende positsiooni taastamist. Ado Grenzsteini Olevik esitas idee riiklikest, kuid rahvusprintsibiil moodustatud koolivalitsustest.¹⁸ Siin avaldus taas Parrotile omane mõte riiklikust juhtimisest võimalikult suure otsustusõigusega kohapeal. Villem Reiman ja Jaan Tõnisson hindasid kõrgelt religiooni ning kirikliku ilmavaate osa rahva kasvatamisel, mis lähendas neid Ulmanni-Hurda pärandile. Siiski ei pidanud nad enam võimalikuks kooli juhtimist vaimulike poolt.

20. sajandi algul kujunes J. Tõnissoni juhitud Tartu Postimehe mõõduka suuna kõrvale Konstantin Pätsi Tallinnas asutatud Teataja radikaalliberaalne suund. K. Pätsi iseloomustas institutsiooniline mõtteviis, ta pidas kõige olulisemaks eestlaste võimu juurde pääsemist, omavalitsusreformi, Baltimaade autonoomiat ja koostööd Soomega.¹⁹ Tähelepanelikult jälgis ta Vene ühiskondlike jõudude võitlust isevalitsuse vastu. K. Pätsi vaadetes võib leida sarnasust C. R. Jakobsoni mõttemaailmaga.

Vastuoludele vaatamata mõistsid nii lokaalsest kultuuritraditsioonist kindlamalt lähtuvad mõõdukad liberaalid kui ka üleriigilistele protsessidele ja sotsiaalküsimustele avatumad radikaalid sajandivahetusel, et rahvalähedase haridus-

¹⁶ **Kruus, H.** Eesti Aleksandrikool, 236.

¹⁷ Alates 1810. aastast tegutsenud abipiibliseltse ei saa pidada talupoegade omaalgatuseks, kuid neis saadud kogemus virgutas eestlaste organiseerumisvõimet ka ärkamisajal: vt lähemalt **Aarma, L.** Piibliseltside tegelased Eestis heategevuse edendajatena 19. sajandi esimesel veerandil. – Rmt: Seltsid ja ühiskonna muutumine. Talupojaühiskonnast rahvusriigini. Artiklite kogumik. Toim E. Jansen, J. Arukaevu. Eesti Ajalooarhiiv, TA Ajaloo Instituut, Tartu, 1995, 51–74.

¹⁸ Eestimaalt. Koolivalitsuse muutmine. – Olevik, 23.12.1885.

¹⁹ **Karjahärm, T.** Konstantin Pätsi poliitilised ideed. – Rmt: Konstantin Pätsi tegevusest. Artiklite kogumik. Koost K. Arjakas. MTÜ Konstantin Pätsi Muuseum, Tallinn, 2002, 74, 78, 79.

süsteemi eelduseks on pööre valitsuse hariduspoliitikas või isegi Venemaa poliitilises režiimis ning riigikorralduses. Mõlemad mõistsid, et riigi suhteline eemalolek rahvahariduse sfäärist, nagu see oli 1880. aastate keskpaigani, ei olnud enam mõeldav. Ees ootas ühiskonna ja riigi pingeline vastasseis, milleks tuli arendada omaalgatust ning organiseerumist. 1905. aasta revolutsiooni järel toetasid mõlemad suunad eestlaste erakoolide asutamist. Kui sajandi algul suhtus K. Päts veel mõistvalt ministeeriumikoolide propageerimisse, mis oli riigikeskse haridusideoloogilise suuna ajastukohaseks väljenduseks, siis nüüd osutas ta ministeeriumikoolidele kui bürokraatiale kõige enam allutatud koolitüübile ja “teatavate püüete [s.o venestamispoliitika – V. S.] eelväele”.²⁰

Nii toimus tsaariaja viimasel kümnendil koolipoliitilistes küsimustes ärkamisaja teravate vastuolude taandumine ja liberalismi alusel olevate suundade lähenemine. Erimeelsused nõudmiste ulatuses ja rõhuasetuses, samuti suhtumises usuõpetusse muidugi jäid.²¹ Siiski võib hariduse valdkonnas kõnelda mitmes põhiküsimuses ühesuunalise rahvuslik-liberaalse mõttevoolu kujunemisest. Sinna kuulunuid ühendas rahvusteguri, ühiskondliku initsiatiivi ja demokraatliku omavalitsuse tähtsustamine ning lääneliku kultuuritraditsiooni hindamine. Need ideed said ka arvukate eesti seltside tegevuses suunisteks. Vasakpoolsetest seisid rahvusmeelsele peasuunale lähemal sotsialistid-föderalistid, sest nemadki tunnetasid Eesti ja Venemaa põhjalikku erinevust ning taotlesid osalist iseseisvust Vene riigis.

Autonomistlikele suundadele vastandusid valitsusmeelsed ja unitaarriiki eelistanud vasakpoolsed, sh enamlased. Konflikt haridusküsimustes teravnes esimese maailmasõja eel, kui koolide riiklikku koolivõrku lülitamise vastu agiteerisid rahvuslikud jõud, pooldades “rahvakeelset omavalitsuse kooli” (V. Reiman). Valitsuse ürituse kiitis aga heaks ajaleht Kiir, VSDTP Eestimaa organisatsioonide Pravda vaimust kantud häälekandja. Vähem tähtsad olid mõnede eestlastest õiguse- tegelaste ja riigiametnike kroonutruud, hariduses suurriikliku venekeskse poliitika jätkamist õigustavad väljaastumised ning ebaselgetel seisukohtadel olevad “kahe talu teenijad”.²² Vasakpoolsed ja valitsusmeelsed mõttevoolud kajastusid eestlaste vabauhingute ning omavalitsusorganite tegevuses tunduvalt nõrgemalt.

HARIDUSINITSIATIIVI KANDEPIND

Palvekirjade aktsioonid ei andnud talurahvakooli alal oodatud tulemusi. Hariduse institutsioonilist arengut said eestlased enam mõjutada oma ühiskonna sotsiaalse väljaehitamise ja omavalitsustes osalemise teel.

²⁰ Päts, K. Vaba algatus hariduse alal. – Rmt: Päts, K. Eesti riik, I. Koost T. Karjahärm. Ilmamaa, Tartu, 1999, 396.

²¹ V. Reiman nimetas veel 1910. aastal “pahempoolseid” ja “käremeelseid” lehti, nagu Olevik, Teataja, Uudised, Vaatleja, Sõnumid, Õigus, Virulane ning Tallinna Teataja, kus vastuseisu ministeeriumikoolidele “tembeldatakse tagurluse ja kirikluse salapäüdeks”: Reiman, V. Ajamärgid. – Rmt: Reiman, V. Mis meist saab? Koost H. Runnel. Ilmamaa, Tartu, 2008, 363.

²² Reiman, V. Selguse poole. – Rmt: Reiman, V. Mis meist saab?, 343–347, 350.

Esimesed teadaolevad andmed talupoegade nõudmistest kommunaalse ise-
seisvuse järele pärinevad 1850.–1860. aastakümnete vahetuselt.²³ 1866. aastal
välja antud vallaseadus laiendaski talurahva õigusi. Vallavalitsuse kompetentsi
arvati kogukondlik majandus, sh vallakoolide ülalpidamine ja koolimajade korras-
hoid. Talurahvas ja paljud haritlased võtsid seaduse innukalt vastu, seda võrreldi
öö taandumisega tõusva päikese ees. Ent valla kaudu ei olnud ikkagi võimalik
lahendada laiemaid rahvuslikke probleeme. Seda märgati üsna pea²⁴ ja 1881. aastal
võeti eesti seltside suurmärgukirja juba rahvuskubermangu ning eestlaste maa-
omavalitsuses esindatuse nõue.²⁵

Manasseini revisjoni aastatel (1882–1883) kujunesid paljud vallavalitsused
rahva aktiivsust koondavateks keskusteks, kus adresseeriti valitsusele ka haridus-
poliitilisi nõudmisi, sh taotleti omavalitsustele suuremaid õigusi rahvakooli juhti-
misel. Kuid see oli ajutine, kampaanialik nähtus. Rahvuslike ideoloogide visionaar-
sus ja ärkamisliikumisest osavõtjate aktiivsus kasvas poliitiliseks jõuks kodaniku-
ühiskonda kujundavate seltside kaudu.

Baltisakslaste seas oli vabaaühenduste liikumine juba 19. sajandi esimesel poo-
lel elav ja hoogustus 1850.–1860. aastatel veelgi.²⁶ Eestlased jõudsid moderniseeru-
vale ajale omase ühiskonnastruktuuri omaalgatusliku kujundamiseni 1860. aastatel.
1865. aastal Tartus asutatud Vanemuise meestelauluselts viis edukalt läbi esimese
üldlaulupeo (1869). Ülemaaline tähtsus oli Eesti Kirjameeste Seltsil. Eesti põllu-
meesteseltsid olid põllumajanduslike teadmiste levitamise, samal määral ka üld-
kultuurilise ja ühiskonnakriitilise rahvusliku aktiivsuse keskusteks. Rännati
aadli omakasupüüdlikkust ja eesõigusi, mistõttu Tartu Põllumeeste Seltsi puhul
on aastaid 1870–1883 nimetatud poliitika ajajärguks, mil positiivset tööd tehti
vähem.²⁷ Valitsuse ja rüütelkondade silmis olid eestlaste põllumeesteseltsid eba-
soosingus, 1880. aastatel suurenes nende arv vähe. Üldiselt olid ärkamisaja seltsid
lokaalsed organisatsioonid, mille tegevuse koordineerimiseks tehti alles esimesi
katseid.

Venestamisajal konsolideerisid Eesti ühiskonda muusika- ja karskusseltsid,
käsitöölise abistamisseltsid, Eesti Üliõpilaste Selts Tartus jt. 1890. aastate kesk-
paigani ei lähtunud neist siiski suuremaid uusi kooliharidusalaseid algatusi.

Valitsuse muutuva majanduspoliitikaga kaasnes 1890. aastatel tolerantsem suhtu-
mine seltsidesse. Kinnitati põllumeesteseltside tüüppõhikiri. Hakkas kujunema

²³ **Traat, A.** Vallareform Eestis 1866. aastal. – Eesti NSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused, 1968, 17, 1, 15.

²⁴ 1876. aasta talvel palus Aleksandrikooli peakomitee vallavalitsustel organiseerida rahakogumist ja koolile annetusi saata. Peagi tuli aga J. Hurdal tõdeda, et kiri olevat kohati küll “kaunist vilja kandnud, aga suuremale hulgale olevat tema niisama mõjunud kui hane selga vesi” (**Kruus, H.** Eesti Aleksandrikool, 77).

²⁵ Eestirahva saadikute märgukiri. – Sakala, 15.8.1881.

²⁶ **Jansen, E.** Selts ja seisus 19. sajandi teise poole Eesti ühiskonnas. – Rmt: Seltsid ja ühiskonna muutumine, 40.

²⁷ **Kruusberg, A.** Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt. Kultuurilooliste materjalide kogu. Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, Tartu, 1926, 13.

ülemaaline eesti põllumeesteseltside võrk.²⁸ Nüüd asutatud, Johan Eellendi järgi teise põlvkonna põllumeesteseltside põhikirjad näitasid järjekindlat tahet pühendada praktilisele tööle.²⁹ Areng toimus professionaalseltside suunas, mis võimaldas taluomanike ja mõisnike üsna laialdast koostööd. Muutuse üheks põhjuseks oli talude müügiga varem kaasnenud protestimeeleolude taandumine.³⁰ Lähendas ka suhtumine 1880. aastate haridusreformidesse, enim muidugi vene õppekeele kehtestamise maakoolides, mis oli valus löök eestlastele ja mida aadelgi taunis. Mõisnikele pakkus huvi seltside tegevuse hariv ja õpetuslik külg, kuivõrd talurahva töökultuuri üldine tõus oli neilegi kasulik. 20. sajandi algul asendus paljudes seltsides siserahu konfliktiga, muu hulgas politiseerusid ja põrkusid vaated ka põllumajandushariduse küsimustes, ning paljud aadlikud lahkusid.³¹

Eestlaste seltsides püstitati uued, julgemad sihid majanduselu, kultuuri (sh hariduselu) ja poliitika valdkonnas. Oli selgunud, et senised töömeetodid ei vastanud enam vajadustele. Uue ühiskondliku tõusu ideoloogias sai keskseks strateegiaks kooperatsioon. J. Tõnissoni juhitud Tartu Eesti Põllumeeste Seltsist kasvasid välja mitmed ühistegevuse harud. Seal pandi alus Tartu Eesti Laenu- ja Hoiuühisusele (1902), õhutati asutama ühissettevõtteid piimanduse, kaubanduse jt aladel. Hakkas kujunema eestlaste majandusettevõtete süsteem.

Majanduslik organiseerumine, mida tsaarivalitsus ühtaegu umbusaldas ja siiski sündida lasi, oli julgustajaks ning garandiks eesti haridusseltsidele, mille asutamine sai võimalikuks 1905. aasta revolutsiooni järel.³² Kasvas põhirahvuse teadlikkus ja koostöövõime, mille üheks väljenduseks oli mitme linnaomavalitsuse eestlaste kätte minek (Tallinnas 1904). Nüüd seostus eesti omavalitsuslik haridusalane tegevus mitte ainult vallavalitsustega maal, vaid ka linnade kommunaalsete haridusasutustega. Maa- ja linnastruktuurid koondusid, Eesti ühiskonna terviklikkus ning selle esindatus ametlikus sfääris tugevnesid ja kindlustusid. Isiklikud sidemed ühendasid seltse ja omavalitsusi.³³ Rahvusdiskursuse kõrval hakkas

²⁸ 1911. aastal oli Lõuna-Eestis 53 ja Põhja-Eestis 37 eesti põllumeesteseltsi: **Andresen, A. jt.** Eesti ajalugu, V. Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Tegevtoim T. Karjahärm, T. Rosenberg. Peatoim S. Vahre. Ilmamaa, Tartu, 2010, 127.

²⁹ **Eellend, J.** Cultivating the Rural Citizen. Modernity, Agrarianism and Citizenship in Late Tsarist Estonia. Toim A. M. Kõll. (Studia Baltica. Serie II: 1.) Stockholm University, 2007, 108, 117.

³⁰ **Lust, K.** Eestikeelse Liivimaa talupoegade suhtumine talude päriksostmisse 1863–1882. – Rmt: Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses, II. Koost T. Tannberg, B. Woodworth. (Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae, **18[25]**.) Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2010, 252.

³¹ Eriarvamused tekkisid talurahvale vajaliku põllutöökooli astme küsimuses. Põllumeesteseltsides toimus seisukohtade võitlus, kus sajandivahetuseks sai ülekaalu keskastmekooli mõte. Mõisnikud pidasid aga alamastmekooli enamasti küllaldaseks. Vt lähemalt **Sirk, V.** Hariduspoliitiline võitlus põllumajandusõppeasutuste rajamise eest Eestis (1890. aastaist 1917. aastani). – Rmt: Hariduse ja kooli ajaloost Eestis. Koost ja toim E. Laul. Eesti NSV TA Ajaloo Instituut, Tallinn, 1979, 74–75.

³² Jaanus Arukaevu sõnul kehastas J. Tõnisson oma isikus tihedat sidet eestlaste haridus- ja majanduselu vahel: **Arukaevu, J.** Eesti ühiskonna organisatsiooniline struktuur 20. sajandi algul. – Eesti TA Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused, 1994, **43**, 261.

³³ **Arukaevu, J.** Eesti ühiskonna organisatsiooniline struktuur, **43**, 264.

20. sajandi algul eesti haridusideoloogias kindlamat kuju võtma omavalitsusdiskursus. Viimases oli olulisel kohal territooriumi ja seal asuvate munitsipaal-koolide haldamine. Kui aastakümnete eest nähti Aleksandrikoolis rahvuslikku tähist ja “eesti kooli” tõstmist haridussüsteemis “saksa koolide” kõrvale, siis linnaomavalitsuses tuli võtta laiem vastutus hariduse eest kogu linna piirides.

Ärkamisaja eesti rahvusliku liikumise põhidokumentides käsitleti vaid talurahvakooli (1864. ja 1881. aasta suurmärgukiri) või võrdsustati rahvakool talurahvakooliga ning linnaeestlaste koole mainiti viimasest eraldi.³⁴ Postimehe vaimuse kandel moodustatud eesti mõõdukate liberaalide partei Eduerakonna esimeses programmis (1905) kõneldi juba “eesti rahvakoolist maal ja linnas”, mis aga teisel astmel jagunes ikkagi kaheks: kihelkonnakool maaolude, linnakool linnaolude jaoks.³⁵ Ühist algkoolitüüpi kogu elanikkonnale veel ei nõutud. Ometi võrdsustus maa- ja linnakoolide rahvuslik tähtsus ideoloogias üha enam.

Rahva elujõu ja arenguperspektiivide tunnetamine stimuleeris nii emakeelse kooli nõuet kui ka omavalitsusprintsipiibist lähtuvat terviklikku vaateviisi ning praktilise tegutsemise vajadust. Eesti seltside ja omavalitsuste jaoks tähtsustasid ka kutsehariduse küsimused.

PÕLLUMAJANDUSLIK HARIDUSTÖÖ

Ärkamisajal heitsid mõisnikud eesti põllumeesteseltsidele ette üksikisikute erahuvide kaitsmist, vaid talurahva jõukama kihi esindamist, poliitilise agitatsiooni korraldamist – s.o tegelikult parteistumist – ja püüet omandada administratiivorgani pädevust.³⁶ Erinevalt Aleksandrikooli organisatsioonist ei suletud venestamisaja algul põllumeesteseltse, millel oli baltisaksa, läti jm analooge. Nüüd keskendusid need talumajanduse küsimustele ja mitteaffišeeritud rahvuslikule tegevusele. Siinse kirjakuultuuri pikaajalist traditsiooni järgides pidasid ka põllumeesteseltsid emakeelse põllumajandusliku kirjavara kasvatamist oma tähtsaks ülesandeks. Peamiseks töömeetodiks said siiski koosolekud, kus esitati ettekandeid ja toimusid arutelud. Kõnedel oli enamasti õpetlik iseloom, need käsitlesid põllumajandust, üldharivad teemad olid teisejärgulised.³⁷ Haridustöö audiovisuaalset külge võimendasid põllumajandusnäitused, mis olid ühendavad ja stimuleerivad “põllumajanduse moderniseerimise mootorid”.³⁸ Tegemist oli kutsealaste tead-

³⁴ Eesti ärkamisaja tegelaste koosolek 11. septembril 1878. – Eesti Kirjandus, 1921, 4, 124–127.

³⁵ Eesti Rahvameelse Eduerakonna esimene programm. 1905. – Rmt: **Karjahärm, T.** 1905. aasta Eestis: massiliikumine ja vägivald maal. Argo, Tallinn, 2013, 285.

³⁶ Vt lähemalt **Kruus, H.** Liivimaa rüütelkonna rünnak eesti seltside vastu 1881. aastal. – Rmt: **Kruus, H.** Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel. 60.–80.-ndad aastad. Lühiuurimusi. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1957, 200–211; **Kruusberg, A.** Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt, 32.

³⁷ **Eellend, J.** Cultivating the Rural Citizen, 125.

³⁸ **Rosenberg, T.** Saksa ja eesti näitused Tartus 1857–1913. – Rmt: **Rosenberg, T.** Kännivaod. Uurimusi Eesti 18.–20. sajandi agraarajaloost. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2013, 333.

miste mõjuka propageerimisviisiga, mis kujundas talurahva mõttemaailma. Ometi ei asendanud trükisõna ja näitused süstemaatilist õpetamist, milleks vajati uusi institutsioone.³⁹

C. R. Jakobsonil oli juba 1880. aastate alguseks kujunenud talurahva põllumajandushariduse visioon, mis kätkes instruktorite palkamist ja põllutöökoolide avamist näidistalude baasil. Ärkamisajal püüdsid nii eesti kui ka baltisaksa seltsid saada põllutöökoolide asutamiseks valitsuselt abi (näiteks maad), kuid need katsed ebaõnnestusid.⁴⁰ 1864. ja 1881. aasta suurmärgukirjas talurahva kutsehariduse probleemi ei tõstatatud. Venekeelse Eesti Aleksandri Linnakooli avamise (1888) järel algatas kooli kuratoorium koostöös haridusministeeriumiga kooli ümbermuutmise tehniliseks põllumajanduslikuks õppeasutuseks, mis eesti avalikkust aga enam endises ulatuses innustada ei suutnud ja mis ei leidnud ka põllumeesteseltsidelt küllaldast tuge.⁴¹ Ettevõtmisel puudus rahvusliku isetegemise paatos ja see jäi venestamisajal viljatuks riiklik-administratiivse hariduspoliitilise suuna avalduseks.

19. sajandi lõpul võimaldas organiseerunud talupoegkonna jõud asuda uue põllumajandushariduse strateegia kujundamisele. Ajakirjanduses käsitleti põllutöökoolide süsteemi ja võrgu küsimusi, viidates Soome ning Taani kogemustele.⁴² 1899. aasta suvel toimus Tartus sealse eesti põllumeesteseltsi algatusel esimene põllutöökongress, kus arutati koostöö ja ühistegevuse valdkondi. Delegaadid ei olnud veel valmis konkreetseteks sammudeks ja oma otsustusõiguse piiramiseks keskse juhtimise kasuks.⁴³ Samas sai kinnitust enamiku seltside poolehoid keskastme põllutöökoolile, mis märkis vabanemist alampõllutöökooli eelistavate mõisnike mõjust.

Eestlased ei olnud Manasseini revisjonist alates, s.o ligi kahe aastakümne jooksul saanud manifesteerida oma nõudmisi kõrgema riigivõimu ees. Uus võimalus avanes selleks 1902. aastal seoses üleriigilise põllumajanduse vajaduste väljaselgitamise erinõupidamisega. Eestlaste sõnumi andsid nii Eesti- kui ka Liivimaa kuberneridele ja kubermangukomiteedele edasi mitmed vallad, eraisikud, peamiselt aga põllumeesteseltsid. Viimaste poolt heaks kiidetud märgukirjad näitavad, et seltsid olid tihedalt seotud rahvuslike juhtidega Tartus (Postimehe ringkond) ja Tallinnas (Teataja ringkond).⁴⁴ Uueks jooneks eestlaste hariduspoliitilises tege-

³⁹ Johan Eellendi järgi: "The exhibitions focused on presenting results rather than methods": **Eellend, J.** Cultivating the Rural Citizen, 141.

⁴⁰ Valitsus põhjendas keeldumist muuhulgas asjaoluga, et Liivimaa põllumajandus oli juba heal järjel ja riigi abi vajati teistes kubermangudes: Riigivarade ministeeriumi põllutöödepartemang Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsioteedi juhatusele 3.5.1882. Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f 1185, n 1, s 610, l 12.

⁴¹ Vt lähemalt **Sirk, V.** Hariduspoliitiline võitlus põllumajandusõppeasutuste rajamise eest Eestis, 73–74.

⁴² **Raamot, J.** Põllutöökooli asjust. – Olevik, 27.1. ja 3.2.1898; **Raamot, J.** Missugune peab Eesti põllutöökool olema? – Teataja, 3. ja 4.2.1903.

⁴³ **Eellend, J.** Cultivating the Rural Citizen, 170.

⁴⁴ **Karjahärm, T.** 1902. aasta erinõupidamine ja eesti kodanluse poliitiline programm esimese Vene revolutsiooni eel. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, 1974, 23, 1, 39.

vuses oli koolide rahastamise probleemi tõstatamine laial riiklikul foorumil. Eriti kaugeleulatuv oli taotlus, et talurahvakoolide võrgu ülalpidamisse kaasataks maaomavalitsus (maakassa, semstvo) ja riik.⁴⁵ Põllumajandushariduse osas eestlaste esindajad ühise programmiga välja ei tulnud. Liivimaa kubermangukomitees jõudsid eesti, läti ja baltisaksa saadikud kubeneri eriarvamusele vaatamata seisukohale, et põllutöökoolides tuleb eriaineid õpetada kohalikes keeltes.⁴⁶ Eestimaal kohalike jõudude üksmeel sel viisil ei avaldunud, kuid emakeelse õpetuse põhimõtte jõudis siiski komitee publitseeritud materjalidesse.⁴⁷ Samuti nõuti, et riigi kulul avataks Põhja-Eestis üks keskastme põllutöökool.⁴⁸ Viimast pidasid talunike esindajad Eesti põllumajandusasutuste ja alampõllutöökoolide töölepanemise eelduseks. Veelgi enam – seda peeti eelduseks, et eestlased saavad oma huve majanduspoliitilises võitluses pädevamalt kaitsta, eriti silmas pidades oodatavat omavalitsusreformi.⁴⁹

Keskastme põllutöökooli ülesandeks seati Eestimaal nii instruktorite kui ka mõisavalitsejate koolitamine, mis peegeldas kompromissotsingut talupidajate ja aadli vahel. Selleski küsimuses apelleeriti riigi toetusele. Talupidajate nõustamise tarvidust tunnetasid erinõupidamise mõlemad eelmainitud osapooled. Tegelikku abi hakkasid taluperemeestele osutama siiski eesti põllumeesteseltside poolt ametisse pandud instruktorid, kes asusid korraldama ka põllumajanduskursusi. Selle õppevormi alal konkureerisid seltsidega esialgu eraettevõtjad (Henrik Laas) ja üldhariduskoolide pedagoogid.⁵⁰ Aeg näitas, et massilist haridustööd suutsid arendada ikkagi vaid põllumeeste organisatsioonid.

1905. aasta kevadel haaras kogu Eesti ühiskonda petitsioonikampania, milles osalesid ka põllumeesteseltsid. Revolutsiooniaegses õhustikus kaldus haridusideoloogias peatähelepanu seltside võimalustelt omavalitsusele ja riigile, sest seal oodati pöördelisi muutusi. Sügisel nõuti Eduerakonna programmis “riigi ja maa [s.o demokraatliku maaomavalitsuse – V. S.] kulul” põllu- ning aiatöö, meremeeste jt kutsekoolide asutamist. Eestikeelsete põllumajanduskursuste avamine nähti ette mitte põllumeesteseltside, vaid “iseäranis põllutöökoolide juures”.⁵¹ 1906. aastal asendus Venemaal isevalitsus ebastabiilse konstitutsioonilise monarhiaga. Rahvus- ja regionaalpoliitikasse ei toonud see oodatud pööret. Valitsus kinnitas, et nüüdsest arvestatakse kutsehariduse toetamisel perifeeriat senisest enam, kuid Eestis

⁴⁵ Vt näiteks: Tartu maakonnakomitee koosoleku (7.–8. oktoober 1902) protokoll. Venemaa Riiklik Ajalooarhiiv (Sankt-Peterburg), f 1233, n 1, s 237, l 85.

⁴⁶ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности, XX. Лифляндская губерния. С.-Петербург, 1903, 1, 17.

⁴⁷ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности, XLVIII. Эстляндская губерния. С.-Петербург, 1903, 146.

⁴⁸ Samas, 69.

⁴⁹ Jaan Raamot kirjutas: “Mispärast oli meie kreisi ja kubermangude komiteedes [Mõeldud on 1902. aasta erinõupidamist – V. S.] nii vähe Eesti saadikuid? Esiteks küll sellepärast, et sakslased Eesti saadikuid sealt eemale tõrjusivad, teiseks, et meil sinna asjatundjaid ka väga vähe saata oli.” (Raamot, J. Missugune peab Eesti põllutöökool olema?, 1. – Teataja, 3.2.1903.)

⁵⁰ Vt lähemalt Kuum, J. Aianduse ja mesinduse kutsehariduse arengust Eestis (1940. aastani). Eesti Põllumajanduse Infokeskus, Tallinn, 1991, 51–55.

⁵¹ Eesti Rahvameelse Eduerakonna esimene programm. 1905, 287.

avaldus see nõrgalt.⁵² Siin tuli selle valdkonna arendamisel panustada kohalikule initsiatiivile, põllumajandushariduse osas taas eeskätt põllumeesteseltsidele ja ühistegevusele.

Jätkus põllumeesteseltside asutamine ja nende tegevuse kooskõlastamine. 1907. aastal moodustati Põhja-Eesti seltse koondav kesктоimkond (1910. aastast Eestimaa Põllumeeste Keskseelts) ja 1908. aastal Lõuna-Eesti seltside kesктоimkond (1911. aastast Põhja-Liivimaa Põllutöö Keskseelts).⁵³ Ühinemise mõju avaldus peagi talumajanduse probleemidega tegeleva kõrgema eriharidusega kaadri kasvus, põllumajandusliku katse- ja uurimistöö kujunemises, põllumajandusliku õppekirjanduse mitmekesisustumises ning eestikeelse põllumajandusliku teaduskirjanduse sünnis.⁵⁴

Osavõtt põllumeesteseltside korraldatud kursustest omandas massilise haridusliikumise ilme. Selles avaldus venestuspoliitikat taas tugevdavast riigivõimust sõltumatust taotlev vaimsus, mille juured ulatusid Ulmanni ja Hurdani.

Eesti põllumajandustegelastel tuli omandada suhtlemisoskus valitsusega, õppida nii vastuseismist venestamispuüetele kui ka keskvalitsemise poliitika konstruktiivsete, toetavate ilmingute (eeskätt ainelise abi võimalus) kasutamist. Ehkki riikliku kontrolli all, oli eestlastel põllu- ja kodumajanduskursuste õppetöö sisu ning suunitluse suhtes otsustusõigust enam, kui neil kunagi varem oli haridustöös olnud. Niisugust autonoomiat oma hariduspüüdlustes, nagu oli olnud baltisakslastel venestamisreformide eel, ei olnud eestlastel tseentraliseerivas impeeriumis muidugi võimalik saavutada. 1914. aastal avatud, põhikirja järgi vene õppekeelega Eesti Aleksandri Alampõllutöökooli pidas riigi abiga ülal Viljandi Eesti Põllumeeste Selts. Ka Tartu ja Tallinna eesti põllumeesteseltsid taotlesid esimese maailmasõja eel luba vene õppekeelega alampõllutöökoolide avamiseks. 1913. ja 1916. aastal nende põhikirjad kinnitati.⁵⁵ Talumajandust toetav ja teenindav organisatsioonide ning asutuste ulatuslik võrgustik töötas eesti keele baasil. Selle eestilikkust ei oleks mõned spetsialiste ette valmistavad, ametlikult vene (tegelikult vene ja eesti) õppekeelega koolid ohustanud. Järeleandmist põhjendas seegi, et põllutöökoolide puudumist peeti areneva talumajandusega maal anomaalseks. Talu- inimeste nõustamine põllutöökursustel võõras keeles oluks aga avalikule arvamusele samal määral vastuvõetamatu, nagu seda oli algkooli venestamine. Mõned põllumeesteseltsid üritasid siiski riigi toel avada alampõllutöökoolidest veel tunduvalt kitsama programmi ja vene õppekeelega rahvapõllutöökoole, ilmutades nii riigimeelse suuna pragmaatilisi jooni.⁵⁶

⁵² **Sirk, V.** Kutseharidus Eestis 19. sajandi algusest 1917. aastani. Valgus, Tallinn, 1983, 139.

⁵³ **E. V[int].** Eesti Põllumeeste Keskseelts. – Rmt: Eesti entsüklopeedia, II. Peatoim R. Kleis. K/Ü Loodus, Tartu, 1933, 794.

⁵⁴ Vt lähemalt **Sirk, V.** Põllumajanduslik mõte ja põllumajanduslik kirjandus Eestis 19. sajandi keskpaigast 1917. aastani. – Eesti TA Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused, 1994, **43**, 2, 191–199.

⁵⁵ **Sirk, V.** Kutseharidus Eestis 19. sajandi algusest 1917. aastani, 191.

⁵⁶ Ainus selline kool tegutses Laiksaares õigeusu kirikukooli juures aastail 1914–1917: vt lähemalt **Kollamaa, A.** Laiksaare rahvapõllutöökoolist (1914.–1915. a). Märts 1970. Käsikiri Tallinna Ülikooli Teadusliku Raamatukogu Baltika kogus. [Pärnu] 1970, 11–15.

ÜHISKOND LÄHEB EES

Vene riik ei suutnud moderniseerimise kasvavatele nõuetele vastavat haridussüsteemi luua ja ülal pidada. Elanikkonna omaalgatus oli hädavajalik, kuigi viimane oli tsentraliseerimispoliitikaga olemuslikult sobimatu. Valitsusringkondades mõisteti juba enne suurte rahvarahutuste vallandumist, et venestamispoliitika Baltimail vajas muutusi. Talurahvahariduse õppekeel oli probleem, mida rüütelkonnad korduvalt tõstatasid ja 1902. aasta erinõupidamisel lisandus neile ka organiseerunud põlisrahvaste hääl.

18. juunil 1905 kinnitas tsaar Ministrite Nõukogu määruse, mille kohaselt Läänemere provintside õppeasutuste kõigis klassides pidi usuõpetuse, kirikulaulu ja kohalike keelte õpetamine toimuma rahvakeeles (на народном языке учащихся). Aritmeetika õpetamisel lubati üheklassilistes algkoolides (ja teiste algkoolide esimeses klassis) kasutada peale vene keele ka õpilaste emakeelt.⁵⁷

Valitsuse laveerimistaktika jõudis tegelikkuses realiseerimiseni siiski alles pärast revolutsiooni mahasurumist, 1906. aastal. 4. märtsi seadusega avanes võimalus kooli- ja haridusseltside asutamiseks.⁵⁸ Juba juunis 1906 olid kõigis kolmes Läänemere provintsis saksa seltsid tööd alustanud.⁵⁹ Sama kuu lõpul kinnitati Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi põhikiri ja 23. juulil toimus Tartus selle esimene üldkoosolek. Seltsi suunati Eduerakonna platvormilt, eesmärgiks seati emakeelse koolihariduse edendamine, eriti eesti õppekeelega tütarlaste keskkooli asutamine, mis 1. septembril 1906 ka tegevust alustas. Teise juhtiva haridusseltsina asutati 1906. aasta sügisel Tallinnas Eestimaa Rahvahariduse Selts, milles tegutses nii Eduerakonna kui ka mitme teisegi ideevoolu esindajaid. See oli põnev ja arendav, ent Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsiga võrreldavat tahte- ning tegevusühtsust ei saavutatud kunagi.⁶⁰

Järgmise näilist sallivust tõendava žestina lubas valitsus 19. aprillil 1906 kinnitatud määrusega asutada kohalike õppekeeltega, samas piiratud õigustega erakooli.⁶¹ Jõukas ja väikesearvuline baltisaksa ühiskond võitis sellest enam kui eestlaskond. Lubades baltisakslaste kõrval ka eestlastel ja lätlastel haridusseltse asutada ning seadustades "talupojakeele" kasutamise isegi keskastme erakoolides, lõi riigivõim vastukaalu saksa seltsidele ja erakoolidele, s.o rakendas muulaste

⁵⁷ Высочайше утверждённое положение Комитета Министров: О порядке выполнения пункта седьмого Именного Высочайшего указа 12. дек. 1904 года в отношении иноплемённых народностей. – Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание третье. Том XXV. 1905. Отделение I. Санктпетербург, 1908, № 26452, 548.

⁵⁸ Vt lähemalt **Kinkar, F.** Eesti haridusseltside ajaloost. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 1996, 34–36.

⁵⁹ **Wittram, R.** Geschichte der baltischen Deutschen. Grundzüge und Durchblicke. Verlag von W. Kohlhammer, Stuttgart, 1939, 168.

⁶⁰ **Kinkar, F.** Eesti haridusseltside ajaloost, 72.

⁶¹ Повеление императора Николая II. О введении в частных учебных заведениях Прибалтийского края преподавания на местных языках. Циркуляр по Рижскому Учебному Округу. Апрель–май. 1906, № 4–5, 171–172.

tasakaalustamise ideed. Üldise unifikatsioonipoliitika kontekstis oli see üllatav samm tagasi. Ent impeeriumi stabiilsuse seisukohalt oli hetkel tähtsam põlisrahvuste poliitiline lojaalsus.⁶²

Haridusseltside tegevuses väljendus legaalsel alusel uus rahvuslik tõus nii jõuliselt, et valitsus alustas peagi häda sunnil lubatu vaenamist. See oli peapõhjus, miks laia ulatuse võtnud liikumise kvantitatiivsed näitajad jäid koolide osas piiratuks. 1910. aastal tegutses Eesti haridusseltside ülalpidamisel 36 kooli 2796 õpilasega.⁶³ Alghariduskoolide õpilaste üldarv Eestis (ilma Narva linnata) oli 1905. aastal 67 000–68 000 ja 1914. aastal 73 000–74 000.⁶⁴ Aastail 1906–1918 avasid seltsid kokku 46 õppeasutust, pisut enam kui pooltes neis oli õppekeeleks eesti keel.⁶⁵ Ettevaatust sisendava poliitilise reaalsuse kõrval oli piduriks ka eestlas-konna ainelistel võimalustel nappus: erakoolides haridust anda oli võimalik vaid väikesele osale eesti lastest.

Kooli asutades ei pidanud haridusseltside juhid silmas ainult kultuurilisi eesmäärke ja vastuseismist venestumisele ning saksastumisele. Lisandusid majanduslikud ja sotsiaalpoliitilised kaalutlused. Oma koolidega püüti noori kodumaal hoida ja siduda neid kodukoha ning Eesti majandusega, eelkõige talumajandusega. V. Reiman kirjeldas puudust, mis valitses haritud tööjõu järele aina rohkenevates eesti majandusühistutes, seltsides ja põllumajanduses üldse. Ta kutsus ühistuid üles suurendama toetust kutseharidusele, et haridusseltside koolide lõpetanutel oleks võimalus omandada kodumaale vajalik elukutse. Reimani järgi pidid emakeelsed erakoolid tooma pöördet "põllurahwa nooresoo võõrdumise kurbloosse".⁶⁶

Haridusseltside erakoolide näol oli tegemist kindlasihhilise üldharidusega. See pidi täitma tühiku, mis oli tingitud võimu võõrdumisest ühiskonna arengus. Eesmärk oli nii noorsoo kaitsmine assimileerimisohu eest kui ka oma ühiskonna uute struktuuride varustamine eestimeelse ja emakeelse hariduse saanud tööjõuga. Ilmnes sarnasus ärkamisaja kujutlustega Aleksandrikoolist ja maakonnakoolidest. Kuid kui toonasele avalikkusele olid need aktuaalsete püüdluste lagi, siis 20. sajandi alguse ühiskonda ei rahuldanud valitsuse pooliku järeleandmise viljad.

Seoses baltisaksa ülemkihtide hegemoonia kukutamisega mitmes linnavalitsuses avanes 20. sajandi algul eestlastele uus võimalus loovaks haridusalaseks aktiivsuseks. Eestlaste koondamisel valimisvõitlusesse etendasid tähtsat osa ajakirjandus, seltsid ja haritlasgrupid.⁶⁷ Linnavalitsustel ei olnud võimalik esmajoonel rahvuskeelsele haridustööle pühenduda, nagu seda tegid haridusseltsid: näiteks ei lubanud juba seadus linna halduses olevaid eesti õppekeelele koole. Ent nii nagu

⁶² Vrd **Karjahärm, T.** Vene impeerium ja rahvuslus: moderniseerimise strateegiad. Argo, Tallinn, 2012, 268, 270.

⁶³ **Kinkar, F.** Eesti haridusseltside ajaloo, 203.

⁶⁴ **Elango, A. jt.** Eesti kooli ajalugu. 2. köide, 493.

⁶⁵ **Kinkar, F.** Eesti haridusseltside ajaloo, 203.

⁶⁶ **R.** [Reiman, V.] Kes usub meie kuulutust! – Postimees, 19.3.1913.

⁶⁷ Nii oli Tallinnas 1904. aastal põhirahvusele võidu toonud linnavolikogu valimiskampaania tähtis osa 1901. aastal asutatud spordiseltsil Kalev: Tallinna ajalugu. XIX sajandi 60-ndate aastate algusest 1965. aastani. Koost R. Pullat. Eesti Raamat, Tallinn, 1969, 69.

uued linnavalitsused hakkasid senisest enam pühenduma kehvemate linnaosade heakorrale ja tervishoiule, püüdsid nad ka hariduse alal järgida oma valijas- ning toetajaskonna, s.o linlaste kesk- ja vaesemate kihtide huve. Selles väljendus nii juhipositsioonile tõusva uue eliidi kohusetunne kui ka sotsiaalne solidaarsus – fenomen, mis on rahvusideoloogiale üldomane.⁶⁸

Eestlaste juhitud Tallinna linnavalitsus järgis haridustöös eesti liberaalide üldsuunda, mis paljuski vastas ka rahvusmeelsete sotsialistide arusaamadele. Prioriteediks seati uute algkoolide avamine, tagamaks kõigile lastele tasuta õppimisvõimalus. Tähtsuset järgnes käsitöökoolide ja poeglaste kaubanduskooli asutamine ning kolmandana keskastme tehnikum.⁶⁹ Kuigi õppetöö Tallinna algkoolides pidi toimuma vene keeles, nähti õppimisvõimaluste laiendamises ikkagi eesti ühiskonna tugevdamist.

Asutades linna kaubandusõppeasutusi, kus seadus lubas küll vaid vene õppekeelt, aitasid Tallinna ja Valga linnavalitsused tugevdada eestlastest keskkihti, koolitada töödudu Eesti majandus- ning munitsipaalasutustele ja muudele institutsioonidele. Tartus, Pärnus ja Narvas arendasid kaubandusharidust seltsid ning õpetajate ühingud. Tallinnas avas Eesti Kunstiselts 1914. aastal kunstõpetuskooli, mis 1916. aastal anti linna haldusse.⁷⁰ 1907. aastal asutati Tartus eesti naisselts, mille üheks peaesmärgiks oli eestilaadse käsitöö arendamine ja õpetamine.⁷¹

ÜHISKONNA HARIDUSALANE KUJUTLUSVÕIME

Rahvuslike mõttevoolude aktsepteeritud eestlaste poliitilise eneseteostuse võimalik perspektiiv piirdus 1905. aasta ja esimese maailmasõja puhkemise vahel autonoomiaga Vene riigis ning õiglase, enamusrahvust arvestava omavalitsussüsteemiga administratiivselt ühte kubermangu ühendatud kodumaal. See aitas mõtestada tegevust ja stimuleeris organisatsioonidevaheliste suhete arendamist.

20. sajandi algul oli eestlaskond sotsiaalselt selgelt eristunud. Lahkhelidest hoolimata ei moodustanud valdav osa Eesti organisatsioonidest leppimatult vastandlikke rühmi, vaid püsis ühise üldsuuna raamides.⁷² Sellest jäid välja enamlaste mõjusfääri langenud jm vähem tähtsad ühingud ja huvigrupid. Haridusideoloogias domineeris liberaalne mõttelaad, milles kõige panoraamsema nägemuse töötasid välja Postimehe ringkond ja sellest välja kasvanud Eduerakond. Viimase programm (1905) nägi haridussüsteemi üldnõuetena ette detsentraliseeritust, ühtluskooli jm demokraatlikke põhimõtteid. Alghariduse korraldamine pidi minema kohaliku omavalitsuse asutuste kätte, keskkooli puhul räägiti vaid kogukonna asutuste laialdasest osavõtuõigusest õppe- ja kasvatustöö küsimustes.⁷³ Ehkki ka keskkooli

⁶⁸ Smith, A. D. The Nation Made Real, 15.

⁶⁹ Tallinna linna majapidamine 1905–1915. [Koost E. Laaman.] Tallinna Linnaameti väljaanne, Tallinn, 1916, 56.

⁷⁰ Samas, 62.

⁷¹ Tartu Naisselts 1907–1935. Tartu, 1937, 26.

⁷² Arukaevu, J. Eesti ühiskonna organisatsiooniline struktuur, 264.

⁷³ Eesti Rahvameelse Eduerakonna esimene programm. 1905, 282.

peeti maaomavalitsuse võimkonda kuuluvaks rahvahariduse osaks, ilmnis sõnastuses kõhklust ja otsustamatust. Kuid nõue, et vähemalt Tartus ja Tallinnas avataks eesti õppekeelega gümnaasium, reaalkool ning tütarlastegümnaasium riigi kulul, oli tõeliselt radikaalne.

Suurriikliku reaktsiooni tõusu ajal, 1909. aastal vastu võetud Eduerakonna uues programmis ei mainitud enam eestikeelsete keskhariduskoolide riigipoolset rahastamist.⁷⁴ Selles võib näha nii realistlikumat hoiakut kui ka omavalitsusliku autonoomiaprintsiibi ilmnemist. Kogu keskhariduse, eriti aga ülikooli hõivamiseks peeti oma jõudu ebapiisavaks. Neid valdkondi ei käsitletud alg- ja kutseharidusega võrreldes nii põhjalikult. Keskkooli vaatlesid nii liberaalid kui ka eestimeelsed sotsialistid üleminekustaadiumina emakeelselt algkoolilt vene õppekeelega kõrgkoolile. Kui tulevikukujutluses nähtigi nii suuremates kui ka väiksemates linnades eestikeelseid keskhariduskoole, arvestati sellega, et ka edaspidi omandab osa eesti noori keskhariduse riigikeeles.⁷⁵

Küll aga toetati juba ärkamisajal esitatud mõtet, et gümnaasiumides tuleks eestlastest õpilastele õpetada emakeelt vastavates tundides. See nõue sõnastati Eduerakonna programmis (1905) järgmiselt:

Vene õppekeelega keskkoolides on Eesti soost kasvandikkudel emakeel sunduslikuks õpeaineks maksuta.⁷⁶

Ja kuigi 1905. aasta revolutsiooni järel lisandusid venekeelsetele ka saksakeelsed keskhariduskoolid – 1912. aastal oli neid Eestis 17⁷⁷ –, jäädi Eduerakonna 1909. aasta programmis sama, nüüd aga ebaloogilise, vaid venekeelsetele koolidele vihjava formuleeringu juurde.⁷⁸ Nõue muuta eesti keel kohustuslikuks õppeaineks kõigile keskkooliõpilastele puudus 1905. aastal mõõdukate liberaalide programmis ja selleni ei jõutud ka 1909. aastal.⁷⁹

Eduerakonna programmides ei käsitletud alghariduse andmist vähemusrahvustele. Seegi näitab, et omavalitsusliku autonoomiaprintsiibi, mis oli programmide üheks läbivaks ideeks, rakendamine haridusideoloogias oli alles poolel teel. Eduerakonna programmis (1905) käsitleti algharidust eestlaste vaatepunktist, leides, et Eesti rahvakoolis maal ja linnas olgu õppekeeleks eesti keel “kui õpilaste

⁷⁴ Eesti Rahvameelne Eduerakond. Eeskawa ja tegewuse juhtmõtted. Erakonna üleüldisel koosolekul 8. weebr. 1909 hääks kiidetud. Tartu, 1909, 13.

⁷⁵ Alles vahetult veebruarirevolutsiooni järel deklareeris Peeter Põld: “Pääle emakeelse ja rahvuslase alg- kui ka keskkooli ei tunnista meie teist kooli oma lastele maksvaks.” Eestikeelse ülikooli nõude seostas ta nüüd laialipaisatud kõrgharilaste kodumaale naasmisega: Rahvakoosolek Tartus 6. märtsil 1917. – Rmt: Eesti! Sa seisad lootusrikka tuleviku lävel, kus sa vabalt ja iseseisvalt oma saatust määrata ja juhtida võid. Eesti riikluse alusdokumendid 1917–1920. Koost A. Pajur. Rahvusrhiiv, Tartu, 2008, 43–44.

⁷⁶ Eesti Rahvameelse Eduerakonna esimene programm. 1905, 287.

⁷⁷ **Elango, A. jt.** Eesti kooli ajalugu. 2. köide, 514.

⁷⁸ Eesti Rahvameelne Eduerakond. Eeskawa ja tegewuse juhtmõtted, 13.

⁷⁹ Idee eesti keelest kui üldkohustuslikust ainest kesk- ja kommerts-koolides aktualiseerus esimese maailmasõja ajal, mil leiti, et “ka wõðrastele on teda tarvis”: **J. M.** [Jakob Mändmets?] Kohalikkude keelte õpetusest keskkoolides. – Päevaleht, 1.(14.)8.1916.

emakeel”.⁸⁰ Bürgermusse koosoleku otsustes puudus isegi vihje emakeelsusele, õppekeeleks nõuti eesti keelt.⁸¹ Selles kohaliku omavalitsuse valdkonda kuuluvas küsimuses puudus 1905. aastal veel rahvusülene nägemus. Kuid Eduerakonna uues programmis (1909) oli see olemas:

Rahvakoolis olgu maal ja linnas õppekeeleks õpilaste emakeel...⁸²

Niisugune selge formuleering oli samm kaitsestrateegialt omavalitsusliku haldusvastutuse poole.

Koolisüsteemi korraldus, õppeasutuste juhtimine ja järelevalve ning eriti õppekeel olid 1905. aastal kultuuritaotlustes kesksed. Kui rahvakoosolekutel ja vallavolikogude istungitel nõuti eesti õppekeelt peamiselt algkooli, näitas see rahvahulkade vaatevälja tolleaegseid piire nii emakeele funktsioonide osas kui ka avaliku huvi ulatust haridusküsimustes laiemalt. Kohati kiitsid koosolekud heaks ka niisugused hariduspoliitilised taotlused nagu ühetüübiline algkool, üldine koolikohustus (mida linnades sellal ei olnud) 16. eluaastani ja eesti õppekeele kehtestamine kõigis algkoolides. See kinnitab, et eestlaste haridusvajaduste käsitlemine vaid agraarihiskonna kontekstis, nagu see oli ärkamisaja suurmärgukirjades, oli paljude inimeste teadvuses minevikku jäämas. Nõuet kehtestada eesti õppekeel keskkoolis esines aga harva.⁸³ Isegi Eestimaa ja Liivimaa rahvakooliõpetajate märgukirjades, otsustades ajalehtedes ilmunud sisukokkuvõtete põhjal, niisugust taotlust ei olnud.⁸⁴

Vene keel oli Eesti üldsusele juba aastakümneid olnud “elus edasijõudmise keel” (*language of getting on*),⁸⁵ vaieldamatult vajalik ametlikus sfääris, Veneemaal õppimist ja töötamist võimaldav, kuid mitte essentsiaalne siinses ühiskondlikus elus. Paljud noored haritlased hindasid vene keelt kui rikka kirjandusega kultuurkeelt, mille vahendusel tutvuti muu hulgas sotsialismiõpetusega. Neile oli riigikeel ka “progressi keel” (*language of progress*).⁸⁶ Ometi hakkasid sajandivahetusel haritud eesti noored omavahel üha enam eesti keeles suhtlema. Levis arusaam, et ka vene õppekeelega koolis saab kasvatada Eesti ühiskonna aktiivseid edasivijaid, kui vaid kooli ülalpidajad ja pedagoogid end sellele pühendavad. Emakeelne haridus, vähemalt algkooli osas, jäi rahvuslikus diskursuses endiselt imperatiiviks. Tegelikuses oli aga juba hariduse andmine osaliselt ema-

⁸⁰ Eesti Rahvameelse Eduerakonna esimene programm. 1905, 285.

⁸¹ “Rahvakoolis, maal ja linnas /.../ olgu Eesti keel õpetusekeeleks”: Bürgermusse koosoleku otsused (27.–29. november 1905). – Rmt: **Karjahärm, T.** 1905. aasta Eestis: massiliikumine ja vägivald maal. Argo, Tallinn, 2013, 374.

⁸² Eesti Rahvameelne Eduerakond. Eeskawa ja tegewuse juhtmõtted, 14.

⁸³ Rahvakoosoleku otsused Talli vallas Pärnumaal. 13. detsember 1905. – Rmt: **Karjahärm, T.** 1905. aasta Eestis, 451.

⁸⁴ Eestimaa rahvakooliõpetajate märgukiri. Liivimaa rahvakooliõpetajate märgukiri. – Rmt: **Karjahärm, T.** 1905. aasta Eestis, 357–359.

⁸⁵ **Raftery, D., McDermid, J., Jones, G. E.** Social change and education in Ireland, Scotland and Wales: historiography on nineteenth-century schooling. – Rmt: Social Change in the History of British Education. Toim J. Goodman, G. McCulloch, W. Richardson. Routledge, London, 2008, 51.

⁸⁶ Samas.

keeles või siis emakeele abil positiivne saavutus.⁸⁷ Sel juhul muutus eesti keel osaliseks või sekundaarseks, abistavaks õppekeeleks.⁸⁸ Pettumust valmistavatele kontsessioonidele vaatamata oli eestlaskond end haridusseltside erakoolidega haridussüsteemis kehtestanud, millel oli märgiline tähendus. Rahva laiahaardeline organiseerumine avardas eesti keele kasutamist avalikus elus ja seda ei olnud enam võimalik takistada.⁸⁹

Saksa keelde suhtusid eesti liberaalid kui tsivilisatsiooni esmasesse vahendajasse. Näiteks õpetati Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlaste Keskkoolis 1912/13. õppeaastal saksa keelt kõigis klassides (I–VII) kokku 24 nädalatundi, prantsuse keelt 16 nädalatundi ja sama palju ka eesti keelt.⁹⁰ Siin ei ühtinud eduerakondlaste eelistus ei Vene riigi keelepoliitikaga ega Noor-Eesti vaadetega.⁹¹

Rahvusliku surve tugevnemisest hoolimata ei olnud eesti eliit esimese maailmasõja eel enesemääramise ideest autonoomiatasandil loobunud. Ometi jäi see eesmärk ikka veel imaginaarseks, ajaliselt määratlemata tulevikupildiks. Haridusideoloogias oli rahvuslik kaitsestrateegia paremini läbi mõeldud kui juhtimisstrateegia. Kujutlus maaomavalitsuse rollist hariduse valdkonnas oli alles ebamäärane. Riigiametnike juhtimis- ja otsustamisõiguse suhtes valitses ühiskonnas üldine negatsioon. Liberaalses kujutluses jäeti riigi esindajatele eeskätt seaduste täitmise üle järele vaatamise funktsioon, piirates nende aktiivsust ja maksimaalselt välistades sekkumist. Riik oli eestlastele veel kultuurantropoloogiliselt “teine”, s.o midagi kättesaamatut ja alati paratamatult välist, millega oli raske end samastada.⁹²

KOKKUVÕTE

Eestlaste haridusalane ideestik arenes kahe mõttesuuna koosmõjul, mille juured ulatusid ratsionalistliku kallakuga teoloogia ja valgustuse aegadesse. Neist esimene oli kantud regionaalse eriseisundi taotlustest ja Läänemere provintside

⁸⁷ Vt lähemalt **Reiman, V.** Selguse poole. – Rmt: **Reiman, V.** Mis meist saab?, 351; **Ots, L.** Oskar Kallas ja eesti haridus. – Rmt: Oskar Kallas. Artikleid Oskar Kallase elust ja tööst. Koost K. Aru. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 1998, 122–123.

⁸⁸ Surve haridusseltside erakoolidele oli valitsuse poolt nii tugev, et ka baltisakslaste hulgas avaldati soovi minna saksa õppekeelele koolides osaliselt üle vene keelele: **Kupffer, K.** Die Schulfrage für uns baltische Deutsche. Rede auf der Mitgliederversammlung des D. V. in Riga am 27. Febr. 1913. – Kalender der deutschen Vereine in Liv-, Est- und Kurland 1914, 8-Jahrgang. Riga, 74–77.

⁸⁹ **Raag, R.** Talurahva keelest riigikeeleks. AS Alex, Tartu, 2008, 118–119.

⁹⁰ **Elango, A. jt.** Eesti kooli ajalugu. 2. köide, 543.

⁹¹ Tartu Puškini-nimelises tütarlaste gümnaasiumis õpetati 1913/14. õppeaastal I–VII klassini prantsuse ja saksa keelt võrdselt 26 nädalatundi ning inglise keelt 12 nädalatundi: 1913/14. õppeaasta tunniplaan. EAA, f 406, n 1, s 33, l 1–2.

⁹² Aare Pilve järgi on eesti kultuuri enesetaju puhul olemuslik, et “kokkupuude teisesusega on alati aldis muutuma kokkupuuteks sekundaarsusega”: **Pilv, A.** “Sa oled mul teine”: teisesusest eesti kultuuri eneseanalüüsis. – Rmt: Rahvuskultuur ja tema teised. Toim R. Undusk. Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Tallinn, 2008, 68.

vaimsusest (K. G. Sonntag, C. C. Ulmann, J. Hurt). Sellelt aluselt arendati välja balti talurahvakool. Teist kujundas G. F. Parrot, kes panustas keskvõimu abile ja riigi institutsioonidele, hinnates kõrgelt Tartu ülikooli valgustusmeelset koolikomisjoni, riiklikku, samas kohapealset asutust. Eesti rahvuslastest kandsid selle suuna sõnumit edasi J. Köler, C. R. Jakobson, M. Veske, A. Grenzstein jt. Üldsuunalt võrdlemisi kooskõlalises ärkamisaja eesti ideoloogias oli hariduse käsitus üheks peamiseks lahkeli põhjustajaks. Ometi innustasid sellal mõlemad mõtte-suunad rahvast ja aktiveerisid rahvuslikku liikumist.

Sajandivahetusel kujunes mõõtuandvaks oma jõule toetumist ja Eesti autonoomiat tähtsaimaks pidav, aga ka hariduse ning riigi seost ja viimase järelevalveõigust tunnustav hübriidne mõtteviis, milles kajastus nii Hurda kui ka Jakobsoni vaateid (V. Reiman ning J. Tõnisson ja Postimehe ringkond, K. Päts ning Teataja toimetuse). Rahvuslike ringkondade püüdlusi üldistas kõige sügavamalt Eduerakonna programmi (1905) haridust käsitlev osa, mis kuulus eesti haridusideoloogia tüviteksti riikliku iseseisvumiseni.

Ärkamisaegsete petitsioonikampaaniate (sh Manasseini revisjoni) ajal esitatud haridusalased nõudmised ei andnud soovitud tulemusi. Eesti Aleksandrikooli pea- ja abikomiteede moodustamisega liitus intelligentsi haridusalane mõte kodanikuühiskonna organiseerumisega. Siin ilmnisid ärkamisaja eestlust ilmekalt portreerivad jooned, nagu oma sõltumatu kultuuriruumi loomise püüe, optimism ja usaldus Vene valitsuse suhtes. Aleksandrikooli institutsiooniline võrgustik oli aga ebakindel ja nõrk, pealegi vastuolus riigipoliitika üldsuunaga. Ei aidanud ka õigusruumi vahetus: otsus allutada kool kreisi maakoolivalitsuse asemel haridusministeeriumile. Eestlaste erandlik eesmärk oli määratud nurjumisele. Tegelikult said eestlased hakata poliitilisi protsesse mõjutama, organiseerudes statsionaarsetesse, suuremat riiklikku kaalu ja tunnustust omavatesse seltsidesse. See leidis aset aga alles venestamisajal, pärast siinse elukorralduse dramaatilist reformimist ja ühiskonna muutustega kohandumist.

1890. aastatel said põllumeesteseltsid eestlaste haridusalaste püüdluste tähtsaimaks kandepinnaks. Just põllumajanduse valdkonnas hakkas eesti ideoloogia nägema seost hariduse ja majandusliku progressi vahel. Eesti seltside muutumine poliitiliseks teguriks ilmnis esmakordselt 1902. aastal üleriigilisel erinõupidamisel, kus nad tõstasid küsimusi maa- ja omavalitsuse reformi, hariduse jt valdkondades.

20. sajandi algul olid põllumeesteseltsid toeks jõudsalt arenevatele eesti majandusühisustele, mis kindlustasid haridusalaste ettevõtmiste ainelist baasi. Tänu seltsidele, millel oli ka valitsuse silmis põhjendus, ja ühistegevusele algas massiline talupidajate nõustamine. Korraldati lühemaajalisi ja asutati pikaajalisi (0,5–2 aastat) eestikeelseid põllutöö- ning kodumajanduskursusi. 1905. aastal ilmnis eesti mõõdukate liberaalide ja baltisaksa vabameelsete ühiskonnategelaste haridusalastes taotlustes mitmeid sarnaseid jooni. Esmakordselt ajaloos esinesid eestlased ja baltisakslased sisult paljuski kokkulangevate nõudmistega Vene riigi ees ning

mõlemad kavandasid oma tulevikukooli, mis pidi võimalikult suures ulatuses olema emakeelne ja rahvuslik. Kui eesti haridusideoloogia püüdis juba ärkamisajal mobiliseerida kogu eestlaskonda nii kodumaal kui ka mujal impeeriumis Aleksandrikooli nimel, siis baltisaksa ühiskonda haaras rahvusterviku haridusalaste ühisaktsioonide idee laiemalt alles vapustavate revolutsioonisündmuste mõjul. Talurahvahariduse valdkonnas erinesid eestlaste ja baltisaksa ülemkihi (eriti aadli) vaated paljudes küsimustes lepitamatult.

1906. aastast asutasid eestlased paralleelselt baltisakslastega haridusseltsi ja avasid emakeelseid erakoole. Valdavalt juhendasid haridusseltsid liberaalsest rahvusmeelsest haridusideoloogiast ja mõjukaima Eesti poliitilise partei, Eduerakonna programmist. Neilt alustelt lähtus ka eestlaste kätte läinud linnaomavalitsuste tulemuslik tegevus alg- ja kaubandushariduse alal.

Eesti õppekeelega keskhariduskool oli veel 20. sajandi algul pigem eliidi tulevikunägemus kui laiem ühiskondlik nõue. 1905. aasta revolutsiooni järel sai aga selliste koolide ülalpidamine mitme haridusseltsi (Tartus, Pärnus, Nuustakul, Viljandis) peaülesandeks ja laiemalt omaks võetud eesmärgiks teistelegi haridusseltsidele. Algatused tulid peamiselt Hurda ja Jakobsoni maailmavaateliselt aluselt kujunenud autonoomiapüüdlustega haridusideoloogiliselt liinilt, millel oli tugevam aineline baas ning ühingute, omavalitsuste ja seltside toetus. Vaimselt riigile toetuv suund jäi väheviljakaks. Tsentristlikud ja suurvenelik-ortodokssed taotlused olid 20. sajandi algul aga ühiskonnast võõrdumas.

Eesti põllumeeste-, haridus- jt seltside tegevuses ilmnis ka skeptitsismi ja maa elus domineerimist taotlevale eliidile sobimatut rahvuskesksust ning oportunisti. Ühiskonna kujutlusvõime ei suutnud 1905. aastal püstitatud julgeid poliitilisi ja haridusalaseid loosungeid vahel mõtestada ning konkreetse sisuga täita. Eesti haridusideoloogiasse lisandus omavalitsuslikust printsibist tulenev rahvusülest kohustuste aspekt, kuid rahvuskeskne enesekaitseiline külg jäi selles siiski tsari-aja lõpuni domineerima. Demokraatlikult moodustatud maaomavalitsuse haridusalased ülesanded mitmerahvuselises Eesti (osa)riigis – see küsimuste ring alles ootas käsitlemist. Ometi olid eesti parteid, liikumised ja seltsid, nagu ka baltisaksa ühiskond, saavutanud järeleandmisi. Tunnetati end poliitilise jõuna ja revolutsiooni mahasurumise järel ei loobunud oma eesmärkidest, mille kaalukas tõend on Eduerakonna 1909. aasta programm. Ajajärku 1905. aastast esimese maailmasõjani võib pidada eestlaste järjekindla, alg-, kutse- ja keskharidust hõlmava hariduspoliitika alguseks.

TÄNUAVALDUS

Artikkel on valminud Haridus- ja Teadusministeeriumi sihtfinantseeritava teadusteema SF0130038s09 raames.

FROM VISIONS TO A FACTOR IN THE FIELD OF EDUCATIONAL POLICY: THE EDUCATIONAL AIMS AND SOCIAL ORGANIZATION OF THE ESTONIANS UNTIL THE FIRST WORLD WAR

Väino SIRK

From the beginning of the 19th century two trends could be distinguished in the ideology of the people's education of the Baltic provinces. The first one placed great emphasis on the Baltic peculiarity in the Russian Empire, evaluated independence from the central government and local Lutheran cultural tradition (Baltic-German clergymen and educationists K. G. Sonntag, C. C. Ulmann, from the 1860s Estonian nationalist J. Hurt). The second trend set its hope on treasury or on the Russian State educational institutions (Rector of Tartu University C. F. Parrot, educated in the spirit of the Enlightenment, later on Estonian intellectuals J. Köler, C. R. Jakobson, M. Veske, A. Grenzstein).

At the turn of the 19th and 20th centuries a hybrid current came to the fore in the Estonian educational ideology. It stressed such values and notions as evolutionary development of education, morality, national self-being, self-help and cooperation, Lutheran cultural heritage (leader of moderate liberals J. Tõnisson and pastor V. Reiman), class distinctions, all-Russian democratic movement (radical liberal journalist K. Päts). Common for all representatives of that current were such leading ideas as participation of Estonians in school administration, the rights of commune in educational policy, Estonian as the language of teaching in the schools and national territorial and administrative autonomy within the Russian Empire. This current won the leading place in the Estonian national educational policy during the first Russian revolution in 1905.

In the following years the aims of the liberal current gained considerable power in the field of educational policy through rapidly increasing organizational structure of the Estonian society: through the agricultural and educational societies, cooperatives and credit banks. The municipalities, which had been taken over from Baltic-Germans (at Valga in 1901, in Tallinn in 1904 etc.), acted eagerly in the field of general and commercial education. In the Estonian educational thinking, characterized until then first of all by national interests and self-defense, gradually principles of self-government became rooted.